ज्ञानमित्यनेन मोक्षखण्डप्रतिपाद्यानामपि धर्माणां साधारणत्वम्। न च शूद्राधिकरणन्यायेन शूद्राणां विद्यायामनधिकार इति कथं मोक्षधर्माणां साधारणत्वमिति वाच्यम् तेषामुपनयनोभावेनाध्ययनासम्भवाद्वेदवाक्यविचार एवानधिकारः न पुनरवैदिके "श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति" शूद्राणामपि पञ्चयज्ञादिवत् पुराणस्मृतिप्रतिपाद्यविद्योपदेशदर्शनात्। ननु तथापि कथं वेदान्तवाक्यविचारजनितज्ञानाभावे शूद्राणां मोक्षधर्माधिकार इति चेत् नैवम् मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य तदेकसाध्यत्वसिद्धेः, तथा च श्रुतिः "तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं विद्यामृतत्वमश्नुते" इति, मोक्षस्यात्मज्ञानसाध्यतां वदति। आत्मज्ञानस्य च पुराणादिवचननिश्चयविचारपरिचयादयुपपत्तेः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां तु विचारनियमविधित्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वा तस्य द्विजातिनियततया "श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यादिपुराणवचनविषयविधेरप्यध्ययनविधिवद्विचारपर्यन्तताया तत्र यथा द्रव्यसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्रतूनामन्तर्हर्षविहितोपायनियमार्जितद्रव्यसाध्यत्वम् एवमात्मज्ञानसाध्यत्वाविशेषेऽपि मोक्षस्य तदुपायविशेषजनितज्ञानसाध्यत्वमिति सर्वमनवद्यम्" तथा चोक्तं भागवते "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः। इति भारतमाख्यानं कृपया कृतम्"। महाभारतेऽपि "मामुपाश्रित्य तु कौन्तेय! येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्"। विष्णुः। "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया। आर्जवं लोभशून्यत्वं देव, ब्राह्मणपूजनम्। अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति"। ब्रह्मवैवर्ते "विद्या, दया, दमः, शौचं, सत्यमस्तेयता तपः। जितेन्द्रियत्वमक्रोधो लज्जा धर्मः इति स्मृतिः"। विष्णुधर्मोत्तरे "तस्य द्वाराणि यजनं तपोदानं दया क्षमा। ब्रह्मचर्यं तथा सत्यं तीर्थानुसरणं शुभम्। साध्वायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्चनम्। गुरूणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। इन्द्रियाणां यमश्चैव ब्रह्मचर्यमनालस्यम्। गङ्गास्नानं शिवो देवो विष्णुपूजात्मचिन्तनम्। ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपाद्धर्मलक्षणम्" "दानमित्यनेन दानखण्डप्रतिपाद्यानाम्, तीर्थानुसरणमित्यनेनापि तीर्थखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवब्राह्मणपूजनमित्यनेनापि परिशेषखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवतापूजनादिधर्माणां साधारणत्वम्"। बृहस्पतिः "दया, क्षमाऽनसूया, च शौचानायासमङ्गलम्। अकार्पण्यं, मसृहत्वं सर्वसाधारणानि च। परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता। बाह्ये वाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चौत्पातिके क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तत्र कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। लोकादप्युपकर्त्तव्यमदीनेनान्तरात्मना। अहन्यहनि यत्किञ्चित् अकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोपपन्ने सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुनि। परस्य चिन्तयन्नर्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। एवमेते निरूपिताः षट्प्रकारा धर्माः। अन्यथापि तद्भेदस्तत्रैवोक्तो यथा

विश्वामित्रः "यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः। स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते"। अत्रिः "प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म वैदिकम्। सर्गादौ सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा। प्रवृत्तलक्षणो धर्मो गुणतस्त्रिविधो भवेत्। सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भेदतः। काम्यबुद्ध्या च यत् कर्म मोक्षेऽपि फलवर्जितम्। क्रियते द्विज! कर्मैह तत् सात्त्विकमुदाहृतम्। मोक्षायेदं करोमीति सङ्कल्प्य क्रियते च यत्। तत् कर्म राजसं ज्ञेयं न साक्षान्मोक्षसाधनम्। कार्यबुद्ध्यानपेक्षं यत् कर्मविध्यनपेक्षया। क्रियते द्विजवर्य्यैह तत्तामसमुदाहृतम्"।

धर्माधिष्ठातृदेवस्योत्पत्तिः तत्र खण्डे वराहपु० दर्शिता यथा "अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य महतीं नृप!। माहात्म्येन समायुक्तां विस्तरेण नराधिप!। पु ब्रह्माव्ययः शुद्धः परादपरसंज्ञितः। स सिसृक्षुः प्रजास्वादौ पालनं तासु चिन्तयत्। तस्य चिन्तयतस्तद्वाहुद्विधाख्यात् सकृद्वपुः। प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः। तं दृष्ट्वोवाच भगवांस्तत्प्रसादं लोकक-